

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

O‘zbek shevashunosligi markazi

**“O‘ZBEK FOLKLORI VA SHEVALARI TADQIQOTLARI:
AMALIYOT, METODOLOGIYA, YANGICHA YONDASHUV”
mavzusidagi
xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari**

2024-yil 25-may

Toshkent – 2024

“O‘zbek folklori va shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya, yangicha yondashuv” mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari / Mas’ul muharrir: Sh.Sirojiddinov. – Toshkent: 2024. 619 bet.

Mas’ul muharrir:

Shuhrat Sirojiddinov

filologiya fanlari doktori, akademik

Tahrir hay’ati:

Jamoldinova O.R., pedagogika fanlari doktori, professor;

Normamatov S.M., filologiya fanlari doktori (DSc), professor;

Abdushukurov B.B., filologiya fanlari doktori, professor;

Ashirboyev S., filologiya fanlari doktori, professor;

Jo‘raqo‘ziyev N.I., filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent;

Tilavov A.X., filologiya fanlari nomzodi, dotsent;

Xidraliyeva Z.R., filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.;

Aliqulova H.Q., katta o‘qituvchi;

Turdialiyev A., filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD);

Qodirov U.A., o‘qituvchi.

Ushbu to‘plam Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti folklorshunoslik va dialektologiya kafedrasi tomonidan **“O‘zbek folklori va shevalari tadqiqotlari: maliyot, metodologiya, yangicha yondashuv”** mavzusidagi 2024-yil 25-mayda o‘tkazilgan xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallaridan tashkil topgan.

To‘plam materiallaridan filolog mutaxassislar, ilmiy tadqiqotchilar, magistratura va bakalavriat talabalari, shuningdek, keng o‘quvchilar ommasi foydalanishlari mumkin.

BOLALAR NUTQINING HUDUDIIY XOSLANISHI

REGIONAL CUSTOMIZATION OF CHILDREN'S SPEECH

Qurbonova Munavvara Abdujabborovna
*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti prof. v.b.,
filologiya fanlari doktori*

Annotatsiya. Maqolada ontogenez davrida nominativ birliklarning bola lisoniy xotirasidan o'rin olishida muloqot muhitining ahamiyati bayon etilgan. Ular nutqida hududiy va ijtimoiy omillar ta'sirida yuzaga keluvchi leksik dialektizmlarning semantik xususiyatlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: ontogenez, bolalar nutqi, nominativ birlik, verbal muloqot, dialect.

Abstract. The article describes the importance of the communication environment in the acquisition of nominative units from the child's linguistic memory during ontogenesis. In their speech, the semantic features of lexical dialects arising under the influence of regional and social factors are revealed.

Key words: ontogenesis, speech of children, nominative unit, verbal communication, dialect.

Ontogenez davri ona tili lug'at tizimiga xos imkoniyatlarni o'zlashtirishdagi asosiy bosqich sanaladi. Biroq lisoniy birliklar har doim ham kichik yoshdagi bolalar nutqida til me'yorlariga muvofiq holda ifodalanmaydi. Ayniqsa, bolaning 9 oydan 3 yoshgacha bo'lgan davrida ba'zi tushunchalarni ifodalovchi nominativ birliklar muloqot muhiti (ijtimoiy sharoitga ko'ra tilning mavjudlik shakllari va uslublariidan foydalanish) [Shveyser, Nikolskiy 1978: 91-93]ga bog'liq ravishda uning nutqida o'ziga xos tarzda aks etadi. Bolalar verbal muloqotining shakllanishini bevosita kuzatish jarayonida ular nutqida aks etgan bir qator leksik vositalar yuqoridagi fikrni tasdiqlaydi. Masalan, **umma** so'zi aksariyat bolalar nutqida "suv" ma'nosini anglatadi. Kichik yoshdagi bolalar nutqida bunday leksik birliklar ijtimoiy omillar ta'sirida paydo bo'ladi. Ya'ni bunda nafaqat bolaning ruhiy holati bilan bog'liq ichki omillar, balki tashqi ta'sir birliklari (vaziyat, holat, ijtimoiy muhit) [Mo'ninov 2000: 8-9] ham muhim ahamiyatga egadir.

Filogenez va ontogenez davrining dastlabki bosqichida bola lisoniy xotirasidan nominativ birliklarning o'rin olishida u bilan muntazam ravishda muloqotga kirishgan kishilar nutqining ta'siri katta bo'ladi. Maktabgacha yoshdagi bolalar aksariyat leksik birliklarni kattalar nutqidan tayyor holda o'zlashtirib oladilar. Katta yoshli nutq egasi ayrim leksik birliklarni faqat bolalar bilan muloqotida ishlatadi. Bunday birliklar, asosan, onalar va enagalar nutqiga xos bo'lib, dialektlararo farqlanadi. Masalan, kattalar ta'sirida Toshkent shahar shevasida so'zlashuvchi bolalar tomonidan taqinchoqlar va zargarlik buyumlarining nomini ifodalash maqsadida **taqa** so'zi ishlatilsa, **ax** so'zi shokolad, konfet, shakar, qand singari ta'mi shirin bo'lgan qandolat mahsulotlariga nisbatan qo'llaniladi. Karnay-surnay ovozi Toshkent shahar shevasida so'zlashuvchi o'zbek bolalari nutqida **g'ata-g'ata-g'u** deb atalsa, Sirdaryo viloyatida yashovchi bolalar tomonidan ushbu tushunchaning ifodalanishida **vota-vota** so'zi istifoda etiladi. Toshkent shahar shevasida so'zlashuvchi bolalar nutqida **qu-qu, papa** so'zlari qushlarga nisbatan ishlatiladi. Xorazm shevasida so'zlashuvchi bolalar **papa** so'zini chqaloqqa nisbatan qo'llaydilar. Andijon, Qo'qon kabi shevalarda so'zlashuvchi bolalar bu so'z orqali harorat (issiqlik)ni ifodalaydilar.

Toshkent shahar shevasida soʻzlashuvchi bolalar nutqida oʻta issiqlikka nisbatan **jiz** soʻzi ishlatiladi.

Baʼzan bolalar nutqiga xos bunday tafovut bir lahja yoki muayyan sheva doirasida ham kuzatiladi: Toshkent shahrida yashovchi bolalar nutqida uchraydigan **naynum** soʻzi “qoʻshiq”, “musiqa”, “raqs” kabi maʼnolarni aks ettiradi. Bu holat bola ongida bir semantik maydonga xos boʻlgan sememalarni tutashtiruvchi maʼnoning ohang tushunchasi asosida shakllanganligini aniqlashga yordam beradi. Toshkent shahar shevasida soʻzlashuvchi bolalar nutqiga xos bunday nutqiy birliklarni leksik-semantik xususiyatlari va ifodalanish usullariga koʻra quyidagicha tasniflash mumkin:

I. Narsa-buyum va shaxs nomini bildiruvchi soʻzlar: **ninni**– chaqaloq, **gol** – toʻp, **xaya** – kiyim, **popoq** – oyoq kiyim, **ayaya** – uyat, **vava** – yara (tananing shikastlangan qismi), **ashsha** – ovqat, **nanna** – non.

II. Ish-harakatning nomini bildiruvchi soʻzlar: **uppa** – koʻtarmoq, **bum** –yiqilmoq, **atata** – urmoq, **xam** – yemoq.

III. Narsa-buyumning belgisini bildiruvchi soʻzlar: **opoq** – yaxshi, toza, **biji** – yomon, kir.

IV. Imitatsiya usuli asosida hosil boʻlgan soʻzlar: **chiq-chiq** – soat, **bi-bip** – mashina.

Yuqoridagi kabi leksik birliklar dastlab bola bilan muloqotga kirishayotgan kattalar tomonidan fikrni tushunarli tarzda aks ettirish maqsadida qoʻllanadi. Bola esa bunday nutqiy ifodalarni kattalardan eshitib, qanday maʼno anglatishini xotirada saqlab qolishga harakat qiladi va muloqot vaziyatida ulardan keng foydalanadi.

Bu boradagi kuzatuv jarayonida toʻplangan dalillarni maktabgacha yoshdagi oʻzbek bolalari nutqiga xos leksik dialektizmlar sifatida talqin qilish maqsadga muvofiqdir. Muayyan leksik vosita bolalar muloqotiga xos sheva unsuri sifatida ishlatilsa ham, maʼlum vaqt davomida goʻdakning faol lugʻatidan oʻrin egallaydi. Mazkur leksik birlik yillar oʻtsa-da, til egalari lisoniy xotirasida oʻzgarmagan holatda saqlanib qolaveradi.

Demak, bolalar nutqida uchraydigan yuqoridagi kabi misollarning aksariyati hududiy va ijtimoiy belgilar asosida yuzaga keladi. Mashhur olim V.M.Jirmunskiy bu haqda shunday deb yozadi: “Har qanday tilda hududiy dialektologiya mavjud ekan, unda ijtimoiy dialektologiya ham boʻlishi lozim” [Jirmunskiy 1969: 23].

Quyidagi mikromatnda kuzatiladigan tovush oʻzgarishlari bola shaxsi, uning yosh jihati, gender xususiyati bilan birga, hududiy belgisi haqidagi maʼlumotlarni ham aks ettiradi:

Sotiboldi ketdi. Bemorning oldidan jilmaslik va shu bilan birga tirikchilik uchun xonaki bir kasb qilishga majbur boʻldi... Toʻrt yashar qizchasi qoʻliga roʻmolcha olib, onasining yuzini karaxt, nimjon, xira pashshalardan qoʻuriydi: baʼzan qoʻlida roʻmolcha, mukka tushib uxlab qoladi. Sotiboldi qizchasini oʻlik yonidan olib, boshqa yoqqa yotqizayotganida qizcha uygʻondi va koʻzini ochmasdan odatdagicha duo qildi:

–**Xudoyo ayamdi daydiga davo beygin** [A.Qahhor 2007: 43-44].

Matnda bola nutqida qoʻllangan dialektal elementlar uning ijtimoiy differensial jihati (hududiy xoslanishi)ga ishora qiladi. Bolaning onasiga nisbatan shevaga xos **ayamdi** soʻzshaklini ishlatishi nutqning hududiy xoslanishini koʻrsatadi. Soʻzshaklining adabiy talaffuz meʼyorlariga nomuvofiq tarzda aks ettirilishi esa ayni nutqiy ifodaga eʼtiborni tortib, uning taʼsir kuchini oshirishga xizmat qiladi.

Xullas, nutqning shakllanish bosqichida narsa-hodisa va harakat-holatlarni aks ettiruvchi bir qator leksik birliklar muloqot muhitiga bogʻliq holda soʻzlovchi nutqida oʻziga xos tarzda ifodalanadi. Ularning aksariyati hududiy va ijtimoiy belgilar taʼsirida yuzaga keladi va bolalar nutqining dialektal xususiyatlarini namoyon qiladi. Kichik yoshdagi bolalar nutqiga xos leksik

dialektizmlarning funksional-semantik xususiyatlarini monografik aspektda tadqiq etish o'zbek tilshunosligidagi dolzarb vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Швейцер А.Д., Никольский Л.Б. Введение в социолингвистику. – М.: Высшая школа, 1978.
2. Мўминов С.М. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари. Филол. фан. док. ...дисс. автореф. – Тошкент, 2000.
3. Жирмунский В.М. Вопросы социальной лингвистики. – Л.: Наука, 1969.
4. Қаҳҳор А. Бемор // Танланган асарлар. – Тошкент: Ғ. Ғулом, 2007.

SHO'RRABOD QISHLOG'I SHEVASINING GRAMMATIK XUSUSIYATLARI (KELISHIKLAR MISOLIDA)

GRAMMATICAL CHARACTERISTICS OF THE DIALECT OF SHORRABAD VILLAGE (EXAMPLE OF CONJUNCTIONS)

Rahmatov Mardon Mehmonovich
filologiya fanlari doktori, dotsent,
ToshDO'TAU
mardonrahmat@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilining Qorako'l tumani Sho'rrabot qishlog'i shevasining grammatik xususiyatlari kelishik kategoriyalari misolida o'rganilgan. Shevaning o'g'uz shevalariga munosabati kelishik shakllari misolida ochib berilgan, ayrim o'rinlarda sheva materiallari yondosh hudud shevalariga qiyoslangan. Mazkur grammatik shakllar tahlilida tasviriy, tavsifiy, taqqoslash, qiyosiy-tarixiy kabi bir qator lingvistik tahlil metodlaridan foydalangan.

Kalit so'zlar: sheva, kelishik, o'g'uz, qarluq, affiks, grammatik shakl, grammatik xususiyat.

Abstract. The article examines the grammatical features of the Uzbek dialect of the village of Shurrabot in the Karakul district of the Bukhara region on the example of cases, which differ in some forms and meanings from other dialects of the Uzbek language. The article also reveals the relationship of this dialect to the Oguz dialects of the Uzbek language. In some places, the studied dialect material is compared with the dialects of the neighboring territory. A number of linguistic methods of analysis, such as descriptive, comparative, and comparative historical, were actively used in the analysis of these grammatical forms.

Key words: dialect, category of cases, Oghuz, Qarluq, affix, grammatical form, grammatical feature.

Qorako'l areali Buxoro o'zbek shevalari orasida o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Mazkur hududda tarixan ko'plab turkiy urug' va qabilalar yashab kelgan. Bugungi kunda ularning ko'pchiligi urug' va joy nomlari sifatida saqlanib qolgan. Tadqiqotchilar olimlar ayni shu nomlarga qarab shu yerda yashayotgan mahalliy aholining – o'zbeklarning etnik kelib chiqishini belgilovchi faktor sifatida qarashadi. Shunday toponimlarning ba'zilar qadimgi o'g'uz (Sayyot,

6	Бекжан Абдуэлиұлы Көне тұлғалы кісі есімдерінің тарихи-этимологиялық негіздері және шығу уәждері	92
7	Садыгова Саялы Особенности, присущие терминологическим словосочетаниям	99
8	Ülkər Mirzəyeva Qədim yunan mənbələrində işlənən Azərbaycan antroponimlərinin leksik - semantik təhlili	104
9	Тотанов Нурлан Карсыбаевич, Дуйісова Алмагул Қонысбайқызы Қазақ және өзбек халық мақал-мәтелдеріндегі ұқсастық пен ортақ сарындар	109

2-SHO‘BA. O‘ZBEK SHEVALARI TADQIQOTLARI

1	Sulton Normamatov G‘ozi Olim Yunusovning o‘zbek tili siyosiy-huquqiy terminologiyasi shakllanishidagi o‘rni	114
2	Munavvara Qurbonova Bolalar nutqining hududiy xoslanishi	119
3	Mardon Rahmatov Sho‘rrabod qishlog‘i shevasining grammatik xususiyatlari	121
4	Ibrohim Darvishov Namangan shevalardagi fonetik-fonologik xususiyatlar	129
5	Nurmurod Chiniqulov “Devonu lug‘atit turk” va o‘zbek shevalari	133
6	Muqaddas Abdurahmonova O‘zbek va turk tillaridagi leksik omonimlarning shevalarga munosabati	135
7	Saodat Shinnazarova H.Hamidovtin qaraqalpaq tili tariyxı boyınsha miynetleri	138
8	Alisher Ubaydullayev G‘allaorol tumani Kashshof qishlog‘i shevasi leksikasi xususida	140
9	Zaynidin Kurbonov Muqaddas Bo‘riboyeva Qipchoq lahjasidagi qarg‘ish va olqishlarga oid ayrim so‘zlar izohi	145
10	Zoxira Xidraliyeva Iqon shevasi leksikasining semantik xususiyatlari	148
11	Iqbol O‘razova “Layli va Majnun” dostonidagi ayrim leksemalarning hozirgi o‘zbek shevalari frazemalari tarkibida qo‘llanishi	154
12	Abdumannon Hasanov Binokorlik leksikasini sheva so‘zlari bilan boyitish haqida	158
13	Фархад Халилов О творческом сотрудничестве русских и узбекских языковедов	161
14	Anvarbek Turdialiyev Surxondaryo dialektal zonasida fokus nuqta masalasi	167
15	Elyor Alimardanov Xorazm dialektal zonasidagi turkman shevalarida δ, θ tovushlarining qo‘llanilishiga doir	170
16	Baurjan Sayfullayev Til kontaktlari va uning badiiy adabiyotdagi xususiyatlari	173